

Güney Kafkasya Tarihine Yeni Bir Bakış: Tarihi Gerçekler ve Sahtelikler

The Importance of New Research on The History of The South Caucasus

Gasim Hacıyev¹ 



Sorumlu yazar/Corresponding author:

Gasim Hacıyev,
Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Kafkasya
Araştırmaları Enstitüsü, Kafkasya Tarihi, Bakü,
Azerbaycan
E-posta: gasimh@mail.ru
ORCID: 0000-0002-6500-7890

Başvuru/Submitted: 18.09.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:
26.11.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:
02.12.2024

Kabul/Accepted: 13.01.2025

Atıf/Citation: Hacıyev, G. The importance
of new research on the history of The South
Caucasus. *Avrasya İncelemeleri Dergisi - Journal
of Eurasian Inquiries* 14, 1 (2025): 19-37.
<https://doi.org/10.26650/jes.2025.1552120>

ÖZ

Kafkasya dünyanın ilginç bölgelerinden biridir. Doğal ve coğrafi yönüne göre iki kısma ayrılan Kafkasya'nın büyük bir kısmı Güney Kafkasya'dır. Son dönemde Güney Kafkasya tarihi üzerine çok sayıda çalışma yapılmış, çeşitli eserler ortaya çıkmıştır. Bu, Güney Kafkasya tarihinin incelenmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Güney Kafkasya, doğal-coğrafi ve jeopolitik açıdan ilgi çekici, nüfus açısından zengin, çok sayıda halkın ve etnik grubun yaşadığı bir bölge olarak biliniyor. Güney Kafkasya'nın bu özellikleri, tarihinin kapsamlı, somut ve objektif olarak incelenmesini gerekli kılmaktadır. Bu bölgenin tarihinin, özellikle de antik döneminin yakın zamana kadar karıştırılması ve bu tarihin bir takım araştırmacılar tarafından Güney Kafkasya halklarının tarihi rolü, kültürü, etnik kompozisyon ve etnik köken hakkında uydurma bilgilerle karmaşıklaştırılması, yani tahrif edilmesi üzücüdür. SSCB'nin çöküşü ve bağımsız devletlerin oluşmasıyla birlikte tüm süreçlerde şeffaflığın başladığı, devletlerin ve halkların tarihinin yazılmasında meydana gelen sahtekarlıkların devletlerden kontrol edilerek ortadan kaldırılmasına yönelik koşulların yaratıldığı bilinmektedir. Kaynaklara, haritalara ve tarih yazımına da yansıyan bu sahtekarlıklara daha fazla dikkat edilmelidir.

Burada asıl amaç, eski çağlardan modern zamanlara kadar Güney Kafkasya devletleri ve halklarının genel tarihinin çalışma düzeyine dikkat çekmek, gerekli konuların çözümüne yardımcı olmaktır. Bununla Güney Kafkasya tarihine ilişkin tahrifatların ve olumsuz tezahürlerin ortadan kaldırılması, bölge tarihinin yeni, objektif araştırmalarla zenginleştirilmesi gerektiğine dikkat çekilmesi amaçlanıyor.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Güney Kafkasya, Azerbaycan, Ermenistan, tarih, sahtecilik

ABSTRACT

The Caucasus is one of the world's most intriguing regions. A significant portion of the Caucasus, divided into two main parts based on its natural and geographical orientation, is the South Caucasus. Recent research into the history of the South Caucasus has produced a variety of important works, highlighting the region's significance. The South Caucasus is notable not only for its natural-geographical and geopolitical features but also for its diverse population, consisting of many

peoples and ethnic groups. These characteristics necessitate a thorough, concrete, and objective examination of its history.

Regrettably, the history of this region, particularly its ancient period, has been obscured and distorted by researchers who have used fabricated information to misrepresent the ethnic composition, origins, and cultural roles of the South Caucasus peoples. With the dissolution of the USSR and the emergence of independent states, a process of increased transparency began, providing an opportunity to correct the distortions and frauds in historical narratives. Greater attention must be given to addressing these inaccuracies, which are reflected in various sources, maps, and historiography. The primary aim here is to emphasize the importance of studying the general history of the South Caucasus states and peoples from ancient to modern times and to address critical issues. This effort seeks to rectify historical distortions and negative interpretations and to highlight the need for new, objective research to enrich the region's historical understanding.

Keywords: Caucasus, South Caucasus, Azerbaijan, Armenia, history, distortion

EXTENDED ABSTRACT

The Caucasus is one of the most fascinating regions in the world. A significant portion of this region, which is divided into two areas based on natural and geographical orientation, includes the Southern Caucasus. Recent studies on the history of the Southern Caucasus have led to numerous works, marking important steps toward understanding the region. However, it remains challenging to claim that the region's history is fully understood. The scarcity of written sources, limited information on historical and auxiliary disciplines, and the influence of imperial interests have hindered an objective narration of Southern Caucasian history. Additionally, the politicization of the histories of various states and efforts by some groups to downplay it have further complicated the situation.

The Southern Caucasus is densely populated with numerous peoples and ethnic groups, both in terms of its natural-geographical landscape and geopolitical significance. Unfortunately, until recently, the history of this region, especially its ancient period, has been marked by confusion and distortion. Researchers have frequently complicated the region's history, leading to the creation of stereotypes and fabricated narratives about its ethnic cultures and civilizations.

The Southern Caucasus is home to a dense and diverse array of peoples and ethnic groups, both in natural-geographical and geopolitical terms. Unfortunately, until recently, the history of this region, particularly its ancient period, has been subject to confusion and distortion. Researchers have often complicated the history, contributing to stereotypes and fabricated narratives about the area's ethnic cultures and civilizations.

With the dissolution of the USSR and the emergence of independent states, greater transparency across various fields has made it possible to address and correct historical distortions. Such cursory investigations, which classified information primarily through selective written sources and maps, have been increasingly challenged by historical scholarship. To establish a reliable history of the Southern Caucasus, it is essential to adopt new methods, especially those emphasizing critical analysis and realism.

There is ancient source material regarding the ethnos, peoples, and states of the Southern Caucasus, encompassing details about mutual relations, land disputes, border determinations, conflicts, incidents of terrorism, deportations, and genocides. However, these processes have often been presented in a non-objective manner, lacking serious investigation into the underlying political and ideological issues. The arrival of non-native Armenians in the Southern Caucasus in the early 19th century contributed to this distortion.

Despite the establishment of a state in the Southern Caucasus in the early 20th century, unfounded land claims were made against Azerbaijan to assert an “ancient tradition of statehood” in the region. These claims persisted and proliferated, aiming to maintain a narrative of ancient history and civilization. Distortions introduced by the Mekhitarists in the mid-19th century were further developed from the late 19th to early 20th centuries and gained widespread acceptance during the Soviet era, resulting in the creation of a fabricated history, including the notion of an “ancient Armenian warrior tradition.”

The unfounded land claims made by Armenia and the Armenian community against Azerbaijan, Georgia, Turkey, and other regional states have created significant problems. It is crucial to counter these fraudulent and harmful activities to ensure a safe environment. Our investigations suggest that the current narrative, driven by false ideologies and baseless land claims, has led to conflicts and tragedies in the Southern Caucasus region. Our aim is to draw attention to these issues and address them appropriately.

One critical issue that requires objective clarification is the history and geography of the Southern Caucasus and its historical reflections. Ancient states in the region include Urartu, Media, Colchis, Iberia, Atropatena, and Albania. Understanding the formation, history, development, political and socio-economic conditions, civilization, ethnic composition, and relations among these states and their neighboring peoples is essential. Additionally, there is fascinating information regarding the early human ancestors of the Southern Caucasus peoples.

Objective writing about Southern Caucasian history is essential. Armenian authors have often transformed years of research into ideology by fabricating histories, compiling historical sources and maps, and constructing material monuments that claim to represent civilization. These classifications complicate the understanding of the true history of the Southern Caucasus, leading to a distorted perception perpetuated by certain researchers. Countering these efforts is crucial for improving the quality of historical information.

This situation arises from separatist policies imposed by powerful empires that have influenced the former USSR states. The spread of false narratives regarding the region’s ancient economic history and fabrications like “Great Armenia” persisted until the end of this era. To address these issues, it is necessary to consult historical facts and arguments while providing objective historical interpretations.

In conclusion, analyzing the sabotage of the Southern Caucasus’ ancient history necessitates consulting original sources and engaging with historical scholarship regarding hoaxes. These

issues must be brought to light and thoroughly annotated. This approach will help preserve the reliable and positive traditions of Southern Caucasus history while effectively addressing classifications and fabrications.

1. Giriş

Kafkasya, bin yıllar boyunca çeşitli devletlerin kurulduğu ve geliştiği karmaşık tarihsel koşullara sahip bir bölgedir. Kafkasya'nın genel tarihi, etnik yapısı, halkları, devletlerinin geçmişi, devlet gelenekleri ve bu unsurların karşılıklı ilişkileri üzerine çok sayıda araştırma gerçekleştirilmiştir. Ancak, bu alanda yeni ve kapsamlı çalışmalara duyulan ihtiyaç hala önemini korumaktadır. Güney Kafkasya tarihinin son derece karmaşık yapısına ek olarak, özel yaklaşımların varlığı da yanlış sonuçlara yol açmaktadır. Bu durum, Kafkasya'nın, özellikle Güney Kafkasya'nın tarihinin tahrif edilmesine neden olmaktadır.

Bilindiği üzere, Güney Kafkasya'da eski etnik gruplar, halklar ve devletler hakkında çok sayıda kaynak bulunmaktadır. Bu kaynaklarda, halkların ve devletlerin yerleştiği somut bölgelerin yanı sıra, devletler ve halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler, çatışmalar, savaşlar ve göçlerle ilgili bilgiler de mevcuttur. Ancak, özellikle siyasi-ideolojik durumun doğru bir şekilde yansıtılmaması ve tarafsızlıktan uzak araştırmalar, günümüzde olumsuz ideolojilerin oluşmasına neden olmuştur. Bu durum, karşılıklı ilişkilerin korunması yerine temelsiz toprak iddialarına dayalı çatışmaların devam etmesine yol açmaktadır.

19. yüzyılın başlarından itibaren Güney Kafkasya'ya yerleşen Ermeniler, bölgede “kadim devlet geleneği” oluşturmak amacıyla tarihi tahrif ederek bu hedefe ulaşmaya çalışmışlardır. Orta Çağ'da Mekhitaristler tarafından temelleri atılan bu tahrifat, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında Çamçyan, Şahnazaryan, Q. Emin ve Patkanyan tarafından genişletilmiş ve Sovyetler Birliği'nde yaygınlaştırılmıştır. Ermenistan'da sahte bir tarihe dayalı ideoloji, Sovyetler Birliği'nin politikalarına hizmet etmiş ve Güney Kafkasya halkları arasındaki ilişkilerin gergin bir durumda tutulmasına neden olmuştur. Bu durum, zaman zaman çatışmaların alevlenmesine yol açmıştır.

Ermenistan'ın Azerbaycan Cumhuriyeti, Gürcistan, Türkiye ve diğer bölgesel devletlere karşı sahte toprak iddiaları büyük felaketlere yol açmış, bu zararlı gelenek günümüze kadar sürdürülmüş ve hâlâ devam etmektedir.

Tesadüfî değildir ki, günümüzde eski medeniyetlerin beşiklerinden biri olan Azerbaycan Cumhuriyeti, Güney Kafkasya bölgesinde laik, demokratik, hoşgörülü ve çokkültürlü bir ülke olarak şekillenmiştir. Bu durum, ülkenin geçtiği tarihsel süreçle yakından ilişkili olup olumlu gelenekleriyle dikkat çekmektedir.

Bu araştırma, Güney Kafkasya'nın tarihine dair yazılanları ve bu alandaki pek çok eksikliği göz önünde bulundurarak, bölgenin modern durumunun genel ve özgün yönlerinin yeniden, objektif bir şekilde yorumlanması gerekliliğinden gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, Güney Kafkasya'nın tarihsel sürecine ışık tutmak, oluşmuş gelenekleri hatırlatmak ve modern dönemin kazanımlarıyla karşılaştırmalı bir şekilde analiz etmek hedeflenmiştir.

2. Güney Kafkasya'nın tarihi-coğrafyası'nın tarih bilmi açısından incelenmesi

Kafkasya, dünya tarihi ve kültürünün merkezlerinden biri olmasının yanı sıra, en eski

devletlerin kurulduğu bölgelerden biridir. Güney Kafkasya coğrafyası, batıda Ağrı Dağı vadisindeki Araz Nehri'nin sol yakasından doğuda Hazar Denizi'ne, güneybatıda Daresham şehrinden Karadeniz'e dökülen Rioni Nehri'ne kadar olan alanı kapsamaktadır. Kuzeybatıda Büyük Kafkas Sıradağları'na, güneydoğuda ise Hazar Denizi'ne kadar uzanmaktadır. Bu bölgenin antik devletleri Urartu, Med, Kolhis, İberya, Atropatena ve Albanyadır.

Güney Kafkasya halklarının tarihi, en eski insan yerleşimlerinden biri olan Azih mağarasında keşfedilen Guraçay kültürünün mirasıyla başlar. Azerbaycan'da Guraçay kültürü, dünyanın en eski arkeolojik kültürlerinden biridir.¹ Gürcistan topraklarında (Devikhvrel, Sakaziya, Sagvardjil, Mgvime mağaralarında) ilkel insan yerleşimleri bulunmuştur.² Burada Üst Paleolitik 40-35 bin yıl önce başlamış ve 12-10 bin yıl önce sona ermiştir.

Hocalı-Gadabey kültürü Güney Kafkasya tarihinin en eski dönemlerinden biridir. Azerbaycan - Hocalı-Gadabey kültüründe yapılan arkeolojik araştırmalarda incelenen kültür üç aşamaya ayrılmıştır. İlk aşama - M.Ö. 14.-13. yüzyıllar, ikinci dönem - M.Ö. 12-11. yüzyıllar, üçüncü gelişme dönemi - M.Ö. 10.-9. yüzyılları kapsar.

Gürcü arkeolojik kültürü İmeretia, Koban, Colchis, Trialeti ve Shulaveri-Shomutepe kültürü aynı zamanda Güney Kafkasya'nın antik tarihinin incelenmesine de olanak tanıyor.

M.Ö. 6.-5. binyıllarda Güney Kafkasya'da yaygın bir Kura-Aras arkeolojik kültürü vardı. Bu dönem Kura ve Aras nehirleri arasında çiftçilik ve hayvancılıkla ilgili kültürle temsil edilmektedir. Arkeolojik kazılarda taş, bronz ve kemikten aletler, dere taşı ve kil tuğlalardan yapılmış evler, iş aletleri, ev eşyaları ve süs eşyaları keşfedildi.

M.Ö. 3. binyılda Güney Kafkasya'nın kültürel ve ekonomik yaşamında yeni bir gelişme başladı. Bu gelişme, 2. binyılın sonu ve 1. binyılın başında sınıfsal tabakalaşmaya ve devletlerin ortaya çıkmasına yol açtı.

M.Ö. 3.binyılın 2. yarısında Güney Kafkasyada Kuti ve Lullubi kabileleri yaşadılar. Lullubi kabilesi Güney Kafkasya tarihinde önemli bir rol oynamıştır. Lullubiler Asur'u yönetirken, kaynaklarda batıya doğru genişlemeden bahsedilmektedir. Antik kaynaklarda M.Ö. 3. binyılın sonlarında Turukki ve Su boylarının Güney Kafkasya'daki etnik süreçlere katılımları hakkında bilgi verilmiştir.³

Hurriler, antik kaynaklarda adı geçen en eski kavimlerden biridir. Hurriler hakkında M.Ö. 3. binyıldan itibaren Mısır, binyılın ikinci yarısına ait Sümer, Akkad kaynaklarında bilgiler verilmektedir. Hurrilerin Asya kökenli olduğu söylenmektedir.⁴ Kafkasyalı bilim adamları

1 Ziya Bunyadov, *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv* (Bakü: AN Yay., 1962), 149-150.

2 Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: (İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani)* (Moskova: Nauka Yay., 1978), 15.

3 David Luckenbill, *Asur ve Babil'in Kadim Kayıtları, I: İlk Zamanlardan Sargon'a Kadar Asur'un Tarihi Kayıtları*. (Chicago: Chicago Üniversitesi Yay., 1926), 250. Igor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Leningrad: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 170. Mariya Pogrebova, *Ranniye skify i drevniy Vostok: K istorii stanovleniya skifskoy kultury* (Moskova: Nauka Yay., 1992), 130.

4 Adil Alpman, «Hürri». *Tarih bilimleri dergisi* 14, sy. 25 (Haziran 1982): 283 – 313.

M.Ö. 2. binyıl'da bu bölgede Mitanni adında bir devletin var olduğuna inanıyorlar.⁵ Urmiye Gölü'nden Mezopotamya'ya kadar olan toprakları kapsadığını söylüyorlar. M.Ö. 16-13. yüzyıllarda en güçlü dönemini yaşayan Mitanni devleti, Kutı ve Lullubi boylarını nüfuzu altında birleştirmiştir. Herodot, “Tarih” adlı eserinde Matyanlar (Mitanniler) adını verdiği bu kavmin Hurriler ile aynı olduğunu vurgulamıştır.⁶

Asur, Urartu ve eski Yunan kaynaklarında M.Ö. 8. yüzyılda Kafkasya'nın güneybatı bölgesinde yaşayan Kimmerler hakkında bilgiler bulunmaktadır. Özellikle Kimmer kavimlerinin M.Ö. 7. yüzyılda Kafkasya'ya kitlesel olarak göç ettikleri bildirilmektedir.⁷

Kafkasya'nın güney ve güneybatı sınırlarında yaşayan kavimler M.Ö. 2. binyılın sonunda yüksek gelişim aşamasına dahil oldu. Yine de Asur kaynakları, Kafkasya'nın güneybatısındaki Van Gölü havzasında M.Ö. 13. yüzyılda devletlerin oluşumu hakkında ilginç bilgiler veriyor. Bu kaynaklarda Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında ve Karadeniz'de oluşan siyasi birlikler ve Urartu devleti hakkında da bilgi edinilmiştir.⁸

Urartu, tarihine göre Güney Kafkasya'da ortaya çıkan ilk devletlerden biridir. Bu eyalet Van Gölü çevresinde bulunuyordu. Asur kaynakları (M.Ö. 13. yüzyıl) bu bölgede Uruatri adında bir ülkeden söz etmektedir. Urartu devleti hakkında bilgi Asur kralı II. Aşurnasirpal dönemine ait belgelerde verilmektedir. Bu ülkenin yerel halkı ülkelerine Biayni, kendilerine ise Alarodi adını veriyordu. İlginçtir ki I.M. Dyakonov, Alarodi dilinin Kafkas dil ailesinin bir parçası olan Nah grubuna ait olduğunu belirtmiştir.⁹

Urartu'nun ilk hükümdarı Aram (M.Ö. 864-845), Van Gölü çevresinde yaşayan halklara, özellikle de Huri boylarına boyun eğdirmiştir. Uzun süre Asur devleti Urartularla rekabet etmiş, aynı zamanda Manna'ya da saldırmıştır. Edinilen bilgiye göre Urartu hükümdarı Arğiştı M.Ö. 8. yüzyılda Araz'ın kuzeyindeki topraklara doğru yürüdü ve burada tahkim edildi.¹⁰

Urartu hükümdarı I. Sardur (M.Ö. 835-825), Asur krallarına ait ihtişamlı unvanı benimsemiştir. O dönemde Van Gölü kıyısında bulunan Tuşpa şehri kurulmuştur¹¹ ve bu şehir Urartu devletinin başkentiydi. Tuşpa şehrinin adı (Urartuca: tu-uş-pa, Akadca: Turuspa), Hurriler ve Urartu-Bianilyalıların baş tanrısı Teşup'un adından türemiştir. Tuşpa şehri, Urartu

5 Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu* (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954), 115. Vasiliy Struve, *İstoriya Drevnego Vostoka*. (Moskova: OGİZ- Gospolitizdat Yay.,1941), 255–260.

6 Zaur Hasanov, *Çar İskitler (Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği)* (Bakü: “Abilov, Zeynalov ve kardeşleri” Yay., 2005) , 215.

7 İgor Dyakonov, *İstoriya drevnego Vostoka: Ot rannich gosudarstvennykh obrazovaniy do drevnich imperiy*. (Moskova: Vostochnaya literatura Yay., 2004), 305. Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu* (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954), 220. Michail Moçalov, *Drevnyaya Assiriya* (Moskova: Lomonosov Yay., 2014) , 140.

8 Muharrem Taner Tarhan, “Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)”. *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022) , 70-113.

9 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956) , 223.

10 Alpaslan Ceylan ve Nezahat Ceylan, “İran Coğrafyasında Urartular”. *Kafdağı dergisi* 1, sy.1 (Bahar 2016), 11–35; Tarhan, “Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)”. *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022) , 70-113. Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu*. (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954) , 156.

11 Boris Piotrovskiy, *Vanskoye tsarstvo (Urartu)*. (Moskova: İzdatelstvo vostochnoy literatury Yay., 1959) , 240.

devleti'nden sonra Med devleti, Ahemeniş İmparatorluğu, Seleukos İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Selçuklu İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Türk Devleti'nin bir parçası olmuştur. Van kenti topraklarında antik döneme ait çok sayıda arkeolojik malzeme bulunmuştur.¹² Urartu dilinde Biani'nin bir şekli olan Viani'den türetilmiş bir kelimedir. Urartu döneminde Van şehrinde nüfusun bir kısmı Biani adı altında toplanmıştı.¹³

Urartu kralları arasında İşpuini (M.Ö. 825-810) dönemine ilişkin daha ilginç bilgiler verilmektedir. O dönemde Sardur yazıtları Asurca değil, Urartu dilinde yazılmıştı. Ancak Asur çivi yazısı kullanılmıştır. Hükümdar Tuşpa'nın döneminde Urartu devleti giderek güçlenmiş, ülkenin sınırları büyük ölçüde genişletilmiştir.

Urartu gücünün gerçek yaratıcısı Kral Menua, güneyde Fırat Nehri'nin sol yakasına - Suriye'ye, kuzeyde Güney Kafkasya'ya yürüdü. Menua idari bir reform gerçekleştirerek Urartu devletinin topraklarını bölgelere ayırdı. Bu bölgelerin yönetimini merkezi hükümetin temsilcilerine emanet etti.¹⁴

Urartu hükümdarı II. Arğıştı (M.Ö. 713 - 685) döneminde Hazar Denizi kıyılarına doğuya doğru yürüyüşler düzenlendi. Arğıştı II ve Rus II (M.Ö. 685-645) dönemlerinde ülkede önemli sosyo-ekonomik gelişmeler sağlandı.¹⁵

Urartu yazıtında Göyça Gölü kıyısında iki kalenin inşa edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Teişbani kalesinin kalıntıları Erivan yakınlarındaki Zengi Nehri kıyısında keşfedildi. Urartu topraklarının en ücra yerinde bulunan bu kale, Kafkasya'nın bu bölgesindeki toprakların idari merkezi sayılıyordu.¹⁶

I. Rusa da Urmiye Gölü çevresinde dolaşarak M.Ö. 716 yılında Manna hükümdarı Azan'ı mağlup ederek topraklarını ele geçirdi. Bu olaylardan bir yıl sonra Kimmerler Urartu'ya saldırdı. Asur yazıtında Urartuların bu yürüyüşten çok korktukları yansıtılmaktadır. Bu döneme ait bir başka Asur kaynağında Mannaların Urartu'nun Van gölü civarındaki Musasir ve Karşıpar illerine saldırdıkları bildirilmektedir.¹⁷

Batı Asya'ya yürüyen M.Ö. 670 yılında devlet kuran İskitlerin Urartu'nun müttefiki Kimmerlere ağır bir darbe vurduğu rivayet edilir. O dönemde Urartu'nun bazı bölgeleri de İskitlerden etkilenmiştir. Urartuların köleleştirdiği kavimlerin, özellikle de İskitlerin, Urartu devletine ağır bir darbe indirdiğine dair rivayetler vardır.¹⁸

12 Herodot. *Tarih, Bölüm 1*, trc. Panah Halilov (Baku: "Elm" Yay., 1998), 56.

13 Muharrem Taner Tarhan, "Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)". *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022), 70-113.

14 Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* trc. Belgin Aksoy. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), 83.

15 Elmar Bahşaliyev, *Urartu'nun Güney Kafkasya Politikası* (Nahçıvan: «Acami» yayınları, 2021), 109.

16 Mirjo Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü* trc. Belgin Aksoy. (İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006), 83. Muharrem Taner Tarhan, "Urartu devleti'nin «kuruluş» evresi ve kurucu krallardan «Lutipri=Lapturi» hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)" *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022), 70-113.

17 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 148; İrakli Yevseyevich Dzhavakhishvili, "Kolkhidskoye tsarstvo", *Bolshaya sovetetskaya Ansiklopedisi*, c. 3 (Moskova: Nauk Yay., 1969), 130; Tofig Mamedov, *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.* (Bakü: Maarif Yay., 1993), 88.

18 Mamedov, *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.* 92.

Bundan sonra Urartu devleti zayıfladı ve eski konumunu kaybetti. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Urartu, eski Doğu'nun yeni güçlü devleti Medya'ya bağımlı hale geldi. 590 yılına kadar vasal olmuş ve varlığını kaybetmiştir. Bundan sonra Urartu devleti zayıfladı ve eski konumlarını kaybetti. M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Urartu, eski Doğu'nun yeni güçlü devleti olan Medya'ya bağımlı hale geldi. Urartu devleti 590 yılına kadar vasal olmuş ve o yılda varlığını kaybetmişti.¹⁹

M.Ö. 1. binyılın başlarında Medyanlar (adalar) hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Asur yazıtlarında Medlere yapılan saldırılarla ilgili olaylardan da bahsedilmektedir. Medya, Manna'nın güneydoğu tarafında yer alıyordu. M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Medyan kabilesinin başı olan Deyok, diğer kabileleri birleştirerek güçlü bir siyasi birlik oluşturdu. Deyok'un halefi Kashtariti, Medya'nın başkenti Ekbatan şehrini inşa etti.²⁰

M.Ö. 7. yüzyılda İskit kavimlerinin Güney Kafkasya'ya gelerek bir devlet kurdukları hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır. Burada Türk İskit ve Kimmer kavimlerinin bu isimle tanınması, tarihteki yerleri ve oynadıkları rol hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır.²¹

M.Ö. 7. yüzyılın 50'li yıllarında Med hükümdarı Kashtariti ile İskitler arasında çatışma çıkmış, Kaştariti öldürülmüş ve ülkesi İskitler tarafından işgal edilmiştir. İskitlerin hakimiyeti Medya hükümdarı Kiakhsar'ın hükümdarlığı döneminde sona ermiştir.

Güçlü devletlerden biri olan Asur'un, M.Ö. 605 yılındaki işgalden sonra toprakları ikiye bölündü. Güney Kafkasya ülkeleri olan Manna, Urartu ve İskit, Medya'nın müttefiki olarak görülüyordu. Fakat M.Ö. 590 yılında bu devletler Medya ile birleşerek bağımsızlıklarını kaybetmişlerdir.²²

Böylece bir süre İskitlerin egemenliği altında kalan Medya, M.Ö. 6 yüzyılın sonunda bağımsız bir devlet haline geldi ve Kiaksar'ın hükümdarlığı döneminde İskit egemenliği sona erdi.²³ Güney Kafkasya'da M.Ö. 7. yüzyılda Manna ile Urartu arasında ortaya çıkan İskit devleti M.Ö. 6. yüzyılda Medya ile rekabet sonucu düştü.

Kiakhsar, M.Ö. Babil hükümdarı Nabupalasar ile ittifaka girdi. M.Ö. 616-612'de Medyan ve Babil birlikleri Asur'un başkenti Ninova'yı ele geçirdi. M.Ö. 605 yılında Asur devletinin toprakları Medya ve Babil tarafından paylaştırılmıştı. Küçük Asya'yı fethetmek için yaptığı askeri seferler sırasında M.Ö. 585 yılında Anadolu'nun doğusunu ve Karadeniz'in güneydoğu kıyılarını ele geçirdi.²⁴

19 Vasili Latışev, "İzvestiya drevnih pisateley o Skifii i Kavkaze", *Vestnik Drevney İstorii dergisi* 1, sy. 4 (Bahar 1947) : 23

20 Ezat Negahban, *Marlik Kazılarına İlişkin Ön Rapor*. (Tahran: İran Arkeoloji Servisi ve Arkeoloji Enstitüsü Yay., 1964) , 234.

Ezat Negahban. Marlik'ten Bazı Nesneler Üzerine Notlar. *Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi* 25, sy. 4 (Haziran 1965), 309-350.

21 Zaur Hasanov, *Çar İskitler (Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği)*, (Bakü: "Abilov, Zeynalov ve kardeşleri" yayınları, 2005), 255.

22 İğrar Aliyev, *İstoriya Midii*. (Baku,"Elm" yayınevi, 1960), 270. İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 115.

23 Zaur Hasanov, *Çar İskitler (Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği)*. (Bakü: "Abilov, Zeynalov ve kardeşleri" yayınları, 2005), 56.

24 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 103.

Medya'nın hükümdarı Cyaxares'in ölümünden sonra Astyages Medya'nın hükümdarı oldu. Astyages döneminde Medya'daki iç çelişkiler yoğunlaşmış, Medya'nın başkenti Ekbatan şehri, Pers eyaletinin hükümdarı II. Cyrus tarafından M.Ö. 550'de Medya devleti düşürüldü. Medya devletinin halefleri olarak kabul edilen Ahamenişler, Sak-Massaget kabilelerine karşı savaş açtılar ve bunun sonucunda Ahameniş hükümdarı Cyrus II, Massaget hükümdarı Tomris tarafından öldürüldü.²⁵

İskender'in doğuya yürüyüşü sırasında - M.Ö. 331 yılında Ahamenişler Gavgamela savaşlarında mağlup oldular. Ahameniş hükümdarı Darius III öldürüldü, başkent Persepolis yakıldı.²⁶ Böylece Ahameniş devleti M.Ö. 330'da düştü.

3. yüzyılın başında (224 yılında) Sasani I. Ardeşir'in Part hükümdarı Artaba V'i mağlup etmesiyle Arşak hanedanının hükümdarlığı sona erdi.²⁷

Eski zamanlarda Güney Kafkasya'da bir dizi devlet vardı - Kolhis, İberya, Atropatena ve Albanya.

Kolhis'in Güney Kafkasya tarihinde özel bir yeri vardır. Yazılı kaynaklar Kolhis'in antik dönemi hakkında ilginç bilgiler veriyor. Kolhis ayrıca tarihi-arkeolojik araştırmalarla da incelenmiştir. Özellikle Gürcü arkeologlar O.D.Lordkipanidze ve G.A.Lordkipanidze'nin yaptığı araştırmalar bu açıdan büyük önem taşıyor.²⁸

Kolhis'in tarihi hakkında farklı görüşler vardır. Yunanlar Karadeniz'in doğu kıyılarında politikalarını yürütmeleri, ekonomik temellerinin transit ticaretten oluşmasıyla ifade ediliyordu.²⁹

Yunanlılar M.Ö. 1. binyılın ortalarında Kafkasya'daki Fasis'ten Kura Nehri'ne, Hazar Denizi'ne, oradan da Orta Asya ve Hindistan'a kadar olan bölgelerde ticaret yapıldığına dair haberleri var. Kolhis'te Yunanlılardan önce yerel bir devletin kurulduğunu belirtmek gerekir. Büyük Plinius, Varro'dan söz ederek, Hazar-Karadeniz güzergahı hakkında şöyle bilgi veriyor: «Pompeius zamanında, Hindistan'dan Amuderya Nehri'ne dökülen İkaru Nehri ile Baktriya'ya yedi günde ulaşmanın mümkün olduğu tespit edilmişti. Hint mallarını oradan Hazar Denizi üzerinden Yukarı Kura Nehri'ne, oradan da kara yoluyla beş gün içinde Karadeniz'e dökülen Fasis Nehri'ne taşımak mümkündür».³⁰

Kolhis ticareti yerel ve geçişliydi. Edinilen bilgiye göre Dioskurya'da ticaretle uğraşan 70 kabile ve halkın temsilcileri bulunuyordu. Oka'daki para dolaşımının organizasyonu da mükemmeldi. Burada Yunan sikkelerinin yaygın dağılımından özellikle bahsetmek gerekir. Aynı zamanda arkeologların Kolhis topraklarında «Kolhisian» adı verilen ve ithal sikkelere göre daha üstün olan yerel sikkeler keşfettiğini de belirtmek gerekir. Bir yüzünde hükümdar büstü, diğer yüzünde boğa başı bulunan sikkeler M.Ö. 5.-3. yüzyıllardaki Bağımsız Kolhis

25 İğrar Aliyev, *İstoriya Midii* (Bakü: "Elm" yayınevi, 1960), 98.

26 Aliyev, *İstoriya Midii*, 105-110.

27 Aliyev, *İstoriya Midii*, 120-125.

28 Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani* (Moskova: Nauka Yay., 1978), 34.

29 Pliniy Starshiy, *Yestestvennaya istoriya*, trc. V. Latışeva (Moskova: VDI Yayınları, 1949), 58.

30 *Statistical Yearbook of Georgia: 2014, National Statistics Office of Georgia*. (Tiflis: 2014), 274.

devletinin tarihi hakkındaki bilgileri doğrulamaktadır.³¹ O dönemde Kolhis de Roma etkisi altına girmiş ve Kapadokya eyaletine dahil edilmiştir.³²

Güney Kafkasya'nın eski devletlerinden biri de İberya'ydı. Antik kaynaklarda M.Ö. 3.yüzyıl – M.S. 3.-4 yüzyıllarda Gürcistan'ın bir kısmına İberya adı verildi. Gürcü kaynaklarında buna Kartli deniyordu. Daha sonra Kolhis'in bazı bölgeleri İberya'ya dahil edildi (M.Ö. 302).³³

Yazılı kaynaklar İberya hakkında ilginç bilgiler içermektedir. Gürcistan topraklarında yapılan arkeolojik kazılar sırasında elde edilen malzemeler aynı zamanda İberya tarihinin incelenmesine de olanak sağlıyor. Tarihçi-arkeologlar G. A. Melikishvili, O. D. Lordkipanidze, Y. M. Gagoshidze ve V. Bohoçadze bu çalışmalarda önemli rol oynamıştır.³⁴ İberya'da devlet Helenistik dönemde daha da gelişmişti. Gürcistan'ın Dedoplis-Mindori bölgesinde antik döneme (M.Ö. 2.-1. yüzyıllar) ait bir tapınak kompleksi üzerinde çalışıldı. Arkeolojik çalışmalar sırasında 6 hektarlık alanda dikdörtgen yapılar keşfedildi.³⁵

Yunan yazar Strabo ve Genç Plinius çağımızın başlangıcındaki İber şehirleri hakkında ilginç bilgiler vermişlerdir.³⁶ Arkeolojik araştırmalar sonucunda birçok kentin bulunduğu bölgelerde savunma duvarları, saray kompleksi, kamu binaları ve mezarlar keşfedilmişti.³⁷ İberya'nın Urbnis, Sarkin, Dzalis vb. Şehirleri keşfedilmiş ve incelenmiştir.

Güney Kafkasya'nın antik devletlerinden biri olan Atropatena'nın antik çağda oluşumu ve yayılımı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Antik kaynaklarda bununla ilgili ilginç bilgiler verilmektedir. Burada Atropatena topraklarındaki Gazaka, Fanaspa, Fraaspa ve Aganzana şehirlerinden bahsediliyor. Bu kentlerden bazılarının arkeolojik olarak incelenen kalıntıları, antik tarih hakkında bilgi veriyor. Kaynaklarda adı geçen şehirlerden bazılarının henüz lokalize edilmediği de bilinmektedir.³⁸

M.Ö. 323 den sonra Azerbaycan'ın güneyinde Atropatena adında bir devlet kuruldu.

31 Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani*. (Moskova: Nauka Yay., 1978), 44.

32 Merab Vaçnadze v. dğr., *İstoriya Gruzii: sdrevneyshich vremen do nashich dney* (Moskova: Nauka Yay., 1973), 215.

33 Georgiy Melikishvili, “Urartskiye klinoobrazniye nadpisi: K voprosu o drevneyshem oçage urartskich plemen”, *Vestnik drevney istorii dergisi* 4, (Haziran 1947): 23. Georgiy Melikishvili, *İstoriya Drevney Gruzii*, (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1959), 16.

34 Teymuraz Konstantinovich Mikeladz, *Arkheologiya v Gruzinskoy SSR* (Tiflis: Metsniyereba Yay., 1982), 35. Otar Lordkipanidze, *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskich. raskopok v Vani*, (Moskova: Nauka Yay., 1978), 29. Otar Lordkipanidze, *Drevnyaya Kolhida: Mifi i arkheologiya* (Tiflis: Sabçota Sakartvelo Yay., 1979), 168. Sergey Dmitriyevich Kryzhitskiy, “Problemy grecheskoy kolonizatsii Severnogo i Vostochnogo Priçernomorya” (Materialy I Vsesoyuz. simpoz. po drev. istorii Priçernomorya, Tschaltubo, Mayıs 4-7, 1977), (Tiflis: Metsniyereba Yay., 1979), 50.

35 Yusif Yusifov, *Kil yazılı kaynaklarda eski Azerbaycan toponimi* (Bakü: “Elm” yayınları, 1983), 67.

36 Adil Alpman, “Hürris”. *Tarih bilimleri dergisi* 14, sy. 25 (Haziran 1982): 283-313.

37 Ziya Bunyadov, *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv* (Bakü: AN Yay., 1962), 149-150. Vasilii Struve, *İstoriya Drevnego Vostoka* (Moskova: OGİZ- Gospolitizdat Yay., 1941), 255-260.

38 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 165. Pliniy Starshiy, *Yestestvennaya istoriy, tcn. V. Latışeva* (Moskova: VDİ yayınları, 1949), 154. Vasilii Struve, *İstoriya Drevnego Vostoka*. (Moskova: OGİZ- Gospolitizdat Yay., 1941), 255-260.

Atropat, Medya'nın satrapı (vali/hükümdarı) olmuştur. M.Ö. 4. yüzyılda Atropates Medyanın hükümdarı oldu. Atropatena eyaletine de onun adı verilmiştir.³⁹

Atropatena, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin güney bölgelerinin bir parçası olan günümüz Güney Azerbaycan'ı kapsıyordu. Sınırları batıda Zagros sıradağları, kuzeyde ise Garadağ sıradağları ile çevriliydi. Atropatena'nın en büyük ovası Urmiye Gölü'nün güneyindeydi. Ülkenin başkenti Gazaka şehriydi.

Atropatena'da büyük kabilelerden biri Kadusiler ve küçük bir kısmı ise Kaspilerden oluşmuştur.

Seleukoslar, Antiochus III (M.Ö. 223-190) döneminde Atropatena'yı ele geçirdiler. Ancak bu bağımlılık uzun sürmedi. Romalılar Seleukosları mağlup etti ve Seleukos Devleti parçalandı. M.Ö. 190 yılında Atropatena yeniden bağımsız bir devlet haline geldi.⁴⁰

M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Atropatena, başlayan Roma-Part mücadelesinde Partlarla ittifak kurdu. Lucullus ve Pompey'in seferlerinden sonra Güney Kafkasya ülkeleri Roma tarafından işgal edildi. Strabon, Atropatenyalıların 10.000 süvari ve 40.000 piyade ile Roma'ya karşı savaşta direndiklerini bildirmiştir.⁴¹

Atropatena'nın son hükümdarı Ariovast'ın ölümünden sonra Atropatena, Part Arşak hanedanının yönetimine girerek bağımsızlığını kaybetmiş ve Partların yıkılışına kadar (224) bu devletin bir parçası olarak kalmıştır.

Güney Kafkasya'nın kadim tarihi ve zengin kültürü olan ülkelerinden biri de Albanya devletidir (M.Ö. IV. - M.S. VIII.) (şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yayıldığı topraklar). Yunan-Roma kaynaklarında Albanya tarihi ve kültürü hakkında ilginç bilgiler yer alıyor.⁴² Alban tarihi, arkeolojik kazılar sonucunda elde edilen bilgilerle zenginleşmiş olup, R.B. Goyushov, I.A. Babayev ve J.A. Khalilov gibi birçok arkeolog büyük katkılarda bulunmuştur.⁴³

Albanya devletinin oluşumu antik çağın başlangıcından itibaren başlar. Böylece Albanya devleti M.Ö. 4. yüzyılın sonu - M.Ö. 3. yüzyılın başında Büyük İskender'in imparatorluğunun dağılmasından sonra yaratılmıştır. Albanya devleti, bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti topraklarını, Gürcistan'ın Ganih (Alazan) vadisini ve Dağıstan'ın güney bölgelerinin bir kısmını işgal etmiştir.⁴⁴

39 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 84.

40 Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.*, 145

41 İğrar Aliyev, *Oçerk istorii Atropateni*. (Bakü: Azerbaydjanskoye gosudarstvennoye izdatelstvo Yay., 1989), 97.

42 Kamilla Trever, *Oçerki istorii i kultury Kavkazskoy Albanii (IV do n. e. – VII do n. e.)*. (Moskva: Akademii Nauk SSR Yay., 1959), 205. Ziya Bunyadov, *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv* (Bakü: AN Yay., 1962), 149-150. Kamal Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*. (Bakü: Azerbaydjanskoye izdatelsko-poligrafiçeskoye obyedineniye Yay., 1992), 143. Ziya Bunyadov, *Obzor istochnikov po istorii Azerbaydjana istočniki arabskiye*. (Baku: AN Azerb. SSR Yay., 1964), 29. Tofiq Mamedov, *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv*. (Bakü: Maarif Yay., 1993), 56. Djabbar Halilov, *Materialnaya kultura Kavkazskoy Albanii*. (Bakü: Elm Yay., 1985), 169.

43 Rostislav Rıbakov, *İstoriya Vostoka (Vostok v drevnosti)* (Moskova: Vostoçnaya literatura Yay., 2002), 344. Raşid Goyuşov, *Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii* (Baku: Elm Yay., 1984), 191.

44 Ajdar Tagioğlu, *Eski Ön Asya ve Ön Kafkas Türk boyları*. (Bakü: Bilim ve Eğitim Yay., 2019), 63; Kamal Aliyev, *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*. (Bakü: Azerbaydjanskoye izdatelsko-poligrafiçeskoye obyedineniye Yay., 1992), 192.

Antik yazarlar Albanya hakkında ilginç bilgiler vermişlerdir. Kabala, Berde ve Şamahı'da bulunan madeni para depoları, paranın Albanya'da yaygın olarak kullanıldığını kanıtlıyor.

Albanya'da da Büyük İskender adına basılan sikkeler bulunmuştur (Barda antik kentinden)⁴⁵. Albanya'da Büyük İskender'in sikkelerine benzer sikkeler 3. yüzyılda basılmıştır. Albanya topraklarından dünya ülkelerinde basılan farklı isimlerdeki antik paraların bulunması, Azerbaycan'ın eski ülkelerinin genel tarihi, dünya ülkeleriyle ekonomik ve ticari ilişkiler hakkında güvenilir bilgi elde edilmesini mümkün kılmıştır. Albanya'da da antik kentler inşa edilmiştir.

Güney Kafkasya'nın diğer devletleriyle karşılaştırıldığında Albanya, Roma istilalarına maruz kalmamıştır. Romalılar M.Ö. 1. Yüzyılda Pompey'in önderliğinde Albanya'ya geldiler. Kaynaklarda Romalı general Pompey'in Albanya'ya saldırısı sırasında Albanya'nın ona karşı 40 bin piyade ve 22 bin atlı gönderdiği bilgisi veriliyor. Bu, XII. Lejyon'un bir yüzbaşısı adına yapılmıştır. 1. yüzyılın sonlarında derlenmiş Latince bir yazıt bunu kanıtlamaktadır.⁴⁶

Genel olarak Güney Kafkasya'nın eski uygarlıkları kendi özellikleri bakımından birbirlerinden farklılık gösterir, ancak birçok durumda benzerliklerle karakterize edilirler. Sosyo-ekonomik sistem ve tarihsel kaderlerinin ortaklığı, karşılıklı ilişkilerden doğan bağlar açısından birbirlerine yakındılar. Eski Doğu uygarlıkları, Helen dünyası, Roma İmparatorluğu ve Partlarla olan ilişkiler, büyük tarihsel gelişim gösteren bir geleneğin doğmasına yol açtı. Bütün bunların yanı sıra Güney Kafkasya halkları kadim medeniyetin oluşmasına katkıda bulunmuş, kültürel ilişkileri korumayı ve geliştirmeyi başarmışlardır. Dünya kültürünün önemli bir parçası olmuşlar, kaynaşmışlar ve geleneklerini korumuşlar. Şunu da belirtmek gerekir ki Güney Kafkasya'ya son zamanlarda yeniden yerleştirilen ve yerleşen halkların bu kadim tarih ve kültürün oluşmasında hiçbir rolü yoktur. Bu doğrultuda yazdıkları tarihi eserler sahtecilikten başka bir şey değildir.

3. Güney Kafkasya Tarihindeki Tahrifatlar

Uzun yıllar süren araştırma ve gözlemler, kurgusal bir tarih yaratıp bunu ideolojiye dönüştüren Ermeni yazarların sahte kaynaklar ve haritalar ürettiğini söylememize olanak sağlıyor. Sahte kaynaklar ve haritalar oluşturmak, Güney Kafkasya'nın gerçek tarihini incelemeyi zorlaştırıyor. "Bu tür araştırmacıların çalışmaları sayesinde" Güney Kafkasya bölgesinin tarihine ilişkin bir yanlışlık olduğu söylenebilir. Sahte bilgilerin miktarı arttıkça kaliteye de ağır bir darbe indirildi. Son zamanlarda ortaya çıkan "araştırmacılar" bile tahrifat konusunda öncüllerini geride bıraktı ve bu da olumsuz bir geleneğin ortaya çıkmasına neden oldu. Diğer ülkelerin araştırmacılarının dikkatini gerçeklerden uzaklaştırmaya çalıştılar ve belli ölçüde istediklerini başardılar. Mümkün olduğunca bu "araştırmacıların" tanınması ve tanıtılması konusunda ciddi çaba sarf edilmesinin önemli olduğunu düşünüyoruz.

45 Hacıyev Gasim, *Berde şehri: Coğrafi, siyasi ve kültür tarihi* (Bakü: UniPrint Yay., 2008), 250.

46 Herodot. *Tarih, Bölüm 1*, trc. Panah Halilov (Baku: "Elm" Yay., 1998), 56.

19. yüzyılda Güney Kafkasya'ya yerleştirilen Hay'lar, günümüze kadar bölgede genel olarak ayrılıkçı bir tutum sergilemişlerdir. 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulduğu dönemde (1918-1920) bu faaliyet Sovyet döneminde de sürdürülmüştür. Yüzyılın başında "Kafkas Evi"nin kurulması gibi ilerici bir çağrıya katılmayan Ermenistan, son dönemde sosyo-ekonomik ve stratejik açıdan büyük önem taşıyan, kaderini belirleyecek projeleri de reddetti. Ermenistan, Güney Kafkasya bölgesinin daha da gelişmesini engelledi.

Bütün bunlar tesadüf değil; bilinçli, planlı ve günümüze kadar süren ayrılıkçılık politikasının sonucudur. Bölgenin kadim tarihi, "Büyük Ermenistan" gibi kavramlar hakkında yayılan yanlış bilgilerle çarpıtılmıştır. Bu tür kurgularla toplumun beynini zehirlediler. Bu konuyu açıklığa kavuşturmak adına tarihsel gerçeklere ve argümanlara başvurmanın, objektif bir tarihsel-bilimsel yorum sunmanın faydalı olacağını düşünüyoruz.

Bilindiği üzere, Güney Kafkasya tarihine dair tahrifatların temeli 18. yüzyıldan itibaren Mikhitaristlerin faaliyetleri ile atılmıştır. 19. yüzyılda Mikhitaristler, Ermeni filolojisi, edebiyatı ve kültürüne dair materyaller hazırlamaya başlamış ve çok sayıda "eski Ermeni Hristiyan el yazmaları" yayımlamışlardır. Bu amaçlı faaliyet, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında ise Çamçyan, Şahnazaryan, Emin, Patkanov ve diğerleri tarafından devam ettirilmiştir. Amaçları, 'eski Ermeni devleti'ne dair kaynaklar yaratmak olmuştur.

O zamandan sonra genel olarak bir Ermeni devleti olmamış, yalnızca 20. yüzyılın başlarında Güney Kafkasya'da 9,8 bin km² alanı olan "Ararat" adlı bir Ermeni devleti kurulmuştur. Ermenistan tarihi yazma girişimiyle harekete geçen Mikhitaristler ve daha sonra birçok Ermeni araştırmacısı, tarihte adı geçen "Büyük Ermenistan" coğrafi bölgesini Ermenilerin "devleti, vatanı" olarak adlandırmışlardır. Bu coğrafi bölgeyi siyasallaştırarak Ermeni devleti olarak sunma girişimleri uzun süredir gündemde kalmaktadır. Ermeni araştırmacılarının devlet olarak nitelendirdiği bu veya diğer yapıların hiçbir devletçilik niteliği taşıyan unsurunun bugüne kadar ortaya çıkarılmaması, onların iddialarının gerçeğe uygun olmadığını kanıtlamaktadır. İslam coğrafyacılarının bilgileri de söylediklerimizi doğrulamaktadır.

Ermeni anonim keşif yazarlarının ve onların sahte tarihçi mirasçılarının "Büyük Ermenistan" miti, "eski Ermeni yazısı" ve diğer uydurmaları, tarih ve tarihsel gerçeklik bağlamında yapılan araştırmalarla bunun kasıtlı bir yaklaşımla başlatıldığı doğrulanmaktadır. Aşırı Türk düşmanı olan ünlü Ermeni bilim insanı Manuk Abegyan şöyle yazmaktadır: "Ermeni halkının kökeni nedir, nasıl ve ne zaman, nereden ve hangi yollarla buraya (Ön Asya'ya, Kafkasya'ya) gelmiş, Ermeni olmadan önce ve sonra hangi kabilelerle ilişki içinde bulunmuş, diline ve etnik yapısına kim nasıl etki etmiştir? Bu unsurları ve Ermenilerin kimliğini kanıtlamak için elimizde değerli, kesin ve net kanıtlar yoktur."⁴⁷

Ermeni arkeologu S. Ter-Avetisyan, 1881 yılında Tiflis'te toplanan Kafkasya'nın eski dönemlerini inceleyen topluluğun V Arkeoloji kongresinde, Karabağ'da, «Göyçe Gölü» çevresinde ve ayrıca Kuzey Kafkasya'nın diğer bölgelerinde keşfedilen arkeolojik kültürün İskit

47 Manuk Abegyan. *Eski Ermeni Edebiyatı Tarihi*, (Yerevan: Nauka Yay., 1948), 10.

kabilelerine ait olduğunu ve bu kabilelerin Kafkasya'nın en eski halkı olarak kabul edilmesi fikrinin ortak bir bilimsel konsept olarak kabul edildiğini itiraf etmiştir.⁴⁸

Güney Kafkasya'nın kadim tarihinin tahrifatının analizi sırasında gerçeklere değinilmeli ve bu konular açıklığa kavuşturulmalıdır. Ermeniler için tarihin yazılmasında özel bir role sahip olan B.B. Piotrovsky, iki büyük monografi yazarak Urartu'nun Ermenilere ait olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Ayrıca Urartu mirasının Ermeniler (Hays) tarafından sahiplenilmesi için çaba gösterenlerden biri olan Gevorg Emin, Urartu'da eski çağlardan beri Ermenilerin yaşadığını ve Urartu devletinin Ermeni (Hay) hükümdarlar tarafından kurulduğunu iddia etmektedir. Vardığı sonuca göre M.Ö. 9. yüzyıldan beri Asur kaynaklarında bilinen «Urartu» kelimesi «Nairi» kelimesiyle aynı anlama gelmektedir.⁴⁹ S. Ayvazyan, Urartu dili ile Ermeni dili arasında fonetik bir benzerlik olduğunu söylüyor. Söz konusu devletin adının Hayasa, Nairi, Urartu ve son olarak da Ermenistan olduğunu ancak aynı devlet olduğunu vurguluyor. Bu yazar, Urartu yazılarını uzun süre araştıran Türk bilim adamlarının vardığı sonuçtan habersiz gibi görünüyor: “Okuduğum 700 Uratukça kelimeden 7 Ermenice kelime bile yok».⁵⁰

V. N. Khachatryan'a göre Hayasa, Urartu'dur. S. T. Yeremyan, Ermenileri de bölgenin yerlileri arasında saymaktadır. Kh. Samvelyan, A. Arutyunyan, S. P. Poghosyan, A. R. Ionnisyan, V. A. Parsamyan, B. N. Arakelyan ve M. I. Nersishyan, Ermenilerin eski çağlardan beri Agra (Ararat) ve Araz vadilerinde yaşadıklarını belirtmektedir. M.A. Katvalyan Urartuların Ermeni halkıyla olan bağlantısından da söz ediyor. M.Ö.9.-7. yüzyıllarda mevcut olmuş Urartu devletine Ermeniler (Hays) tarafından kurulan Van Krallığı adı verilmektedir. Ancak M.Ö. Ermeni halkı gibi Ermeni dilinin de 9.-7. yüzyıllarda var olmadığını, hatta Ermeni yazar E.G. Tumanyan'ın eski Ermeni dilinin çağımızın 5. yüzyılında oluştuğunu hesaba katmıyorlar.

Yukarıdakilerin hepsinden Hay'ların Kafkasya'nın eski tarihiyle hiçbir ilgisi olmadığı açıktır. Bu araştırmacıların amacı Ermenilerin daha sonra Güney Kafkasya ve Anadolu'ya göç ettiğini inkar etmektir.

G.A. Melikişvili, Urartu dili ile Hurri dili arasında akrabalık ilişkilerinin bulunduğunu belirtmektedir.⁵¹ Urartu'nun güçlü bir devlet olduğu yorumunu yapan M.Dyakonov ve G.Chavchavadze'nin araştırmaları, Urartu'yu bir Ermeni devleti olarak gören yazarların söylediklerini yalanlamaktadır.⁵²

Modern Ermeni tarihçileri ve politikacıları, 20. yüzyıla kadar devlet kuramayan Ermeniler arasında 10'dan fazla Ermeni devleti ve 70'e yakın devlet başkanını “keşfetmişlerdir”. Ermeni yazarların “oluşturduğu” haritalarda “Birinci Ermenistan”, “İkinci Ermenistan”, “Üçüncü Ermenistan”, “Dördüncü Ermenistan”, “Derin Ermenistan”, “İç Ermenistan”, “Büyük

48 S.Ter-Avetisyan. *Karabağ Anıtlarının Eski Tarihi ve İskit Problemi*, (Tiflis: Mechniyeraba Yay., 1934), 21-26.

49 Boris Piotrovskiy, *Vanskoye tsarstvo: Urartu*. (Moskova: İzdatelstvo vostochnoy literatury Yay., 1959), 178.

50 Georgiy Melikishvili, “Urartskiy klinobrazniye nadpisi: K voprosu o drevneyshem oçage urartskich plemen”, *Vestnik drevney istorii dergisi* 4, (Haziran 1947): 23..

51 Georgiy Melikishvili, *Nairi-Urartu*. (Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yay., 1954), 367.

52 İgor Dyakonov, *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e.* (Moskova: Akademii Nauk SSR Yay., 1956), 188.

Ermenistan”, “Justinianus Ermenistanı”, “Mezopotamya Ermenistanı”, “Küçük Ermenistan”, “Kilikya Ermenistanı”, “Batı Ermenistan”, “Doğu Ermenistan”, “Bagratid Ermenistan”, “Bizans Ermenistanı”, “Türk Ermenistanı”, “Pers Ermenistanı” vb. devlet isimleri gösteriliyor.⁵³

Tarihsel araştırmalar, Ahemeniş İmparatorluğu bünyesinde satraplık sahibi olan Hay’ların çağımızın ilk dönemlerine kadar var olan devletçilik geleneğine son verildiğini doğrulamaktadır. Hayların sahip olduğu devlet kurumu (satraplık), küçük de olsa, Partlar ile Roma arasındaki toprak paylaşımı sırasında (M.S. 397) önemini kaybetmiş, özgürlük elde edemedikleri için eski devletler temelinde manipülasyonu tercih etmişlerdir. Bu nedenle, bölge devletlerine yönelik asılsız toprak iddialarından yararlanmaya çalışmışlardır. Bu durum ya tarihi çarpıtma anlamında, ya da bazı büyük devletlere güvenerek toprak ele geçirmek isteme anlamında zararlı bir gelenek yaratmıştır. O dönemde yarattıkları çatışmalar sonucunda komşu devletlere büyük zararlar vermişler.

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra kapsamlı bir kalkınma yönüne gitmiş, bölge ülkeleriyle dengeli bir politika izlemiş, uluslararası hukukun gereklerini yerine getirerek dünya toplumunun ve devletlerinin sempatisini kazanmıştır. Ekonomik kalkınma yoluna gidilmesi, devletin askeri gücünün artırılması, halkın refahının artırılmasına öncelik vermiştir. Birçok kez uluslararası yarışmaların ve kültürel etkinliklerin organizatörü ve ev sahibi olmuştur. Bölgedeki komşuları Türkiye Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, İran Cumhuriyeti ve Gürcistan ile yakın ilişkiler kurmuştur. Dünyanın diğer devletleriyle karşılıklı ilişkiler bağımsız bir politika yürütülerek kurulur. Bu nedenle, Güney Kafkasya’nın tarihinin ve olumlu kültürel geleneklerinin özgünlüğünü korumak için, tahrifat ve uydurmalara son verilmesi memnuniyetle karşılanmalıdır.

4. Sonuç

Yazılı kaynaklara ve tarih biliminin güvenilir sonuçlarına başvurularak gerçekleştirilen araştırmalar, Güney Kafkasya’nın tarihine dair gerçekleri belirlemek ve aynı zamanda tarihsel sahtekarlıkları ortaya çıkarmak açısından önem taşımaktadır. Bu çerçevede, önemli tarihsel süreçler ve tarihsel geleneklerin oluşumu yorumlanmaktadır. Bahsi geçen süreçler, Güney Kafkasya’da son yıllarda meydana gelen sınır ve toprak anlaşmazlıklarının, bazı tarih araştırmalarının oluşturduğu ideolojik yaklaşımlara dayandığını ortaya koymaktadır.

Bölge devletlerinin tarihine ilişkin kasıtlı olarak yürütülen yanlış araştırmaların sonuçları, temelsiz toprak iddialarının ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu durum, günümüzde tarihsel gerçekliklerin özünü objektif bir şekilde aydınlatmayı güçleştirmektedir.

Bu çalışmada, Güney Kafkasya’nın güncel durumunun genel ve spesifik yönlerine dikkat çekmek amacıyla tarihsel geleneğin objektif bir şekilde yorumlanmasının önemi vurgulanmaktadır.

Güney Kafkasya tarihini incelemek ve sahtekarlıktan uzak, objektif bir tarih yazımı gerçekleştirmek mümkündür. Çünkü artık çok sayıda kaynak elde edilmiş ve bilgiler önemli

53 Ajdar Tagioğlu, *Eski Ön Asya ve Ön Kafkas Türk boyları* (Bakü: “Bilim ve Eğitim” Yay., 2019), 45.

ölçüde artmıştır. Bu durum, hem tarihsel geçmişin gerçeklerini hem de modern dönemde meydana gelen süreçleri anlamaya olanak tanımaktadır.

Bazı tarihçilerin Güney Kafkasya'nın incelenmesine ciddi yaklaşmaması, tarih araştırmalarında subjektif sonuçların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Tarihsel kaynakların tahrif edilmesi ise tarih yazıcılığında kafa karışıklığı yaratmaktadır.

Güney Kafkasya'nın tarihi ve coğrafyasının tarih bilimi açısından incelenmesi göstermektedir ki, eski medeniyetler kendi özelliklerine göre birbirlerinden farklılık gösterebilirler de, sosyal-ekonomik yapı ve karşılıklı ilişkilerden doğan benzer yönleriyle dikkat çekmektedirler. Bu bağlamda, bu medeniyetler arasında yakın ilişkiler kurulmuş ve ortak değerler oluşmuştur.

Dünya medeniyetlerinin şekillenmesine önemli katkılar sunmuş olan Güney Kafkasya, kültürel bağların korunması ve geliştirilmesinde hayati bir rol oynamıştır. Bölge, evrensel kültürün önemli bir parçası haline gelmiş, bu süreçte kendine özgü geleneklerini de muhafaza etmiştir.

Güney Kafkasya tarihinin incelenmesinde yapılan tahrifatların analizi göstermektedir ki, eski ve köklü devlet geleneğine sahip ülkeler, özellikle Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, şeffaf bir tarih anlayışını benimsemişlerdir. Azerbaycan, komşu halklar ve devletlerle dengeli bir siyaset izlemiş, uluslararası kuruluşlarla iş birliği yapmış ve uluslararası yarışmalar ile kültürel etkinliklerin düzenleyicisi olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, İran İslam Cumhuriyeti, Gürcistan ve Rusya Federasyonu ile güçlü ilişkiler kuran Azerbaycan, bu iş birlikleriyle bölgesel istikrar ve kültürel bağların güçlenmesine katkıda bulunmuştur.

Bu nedenle, Güney Kafkasya tarihinin objektifliğinin korunması ve olumlu kültürel geleneklerin devam ettirilmesi açısından, tarihsel sahtekarlıklara ve uydurmalara son verilmesi önemli sonuçlar doğuracaktır.

Bu araştırma, Güney Kafkasya halkları ve devletlerinin oluşum ve gelişim süreçlerini izlemeye, halklar ve devletler arasındaki ilişkilerin incelenmesine olanak sağlamaktadır.

Bilindiği üzere, Güney Kafkasya'nın tarihine ilişkin geniş kapsamlı araştırmalar yapılmış ve birçok tarihçi ile arkeolog tarafından değerli eserler kaleme alınmıştır. Bu bağlamda, Güney Kafkasya ülkelerinin tarihçilerinin, Ermenistan tarihçileri hariç, yazdığı kıymetli eserlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlanmıştır. Ancak, Ermenistan tarihçilerinin tarihsel araştırmalara yeterince ciddi yaklaşmaması, kaynakların, haritaların ve diğer bilgi kaynaklarının tahrif edilmesi, tarihsel süreçlerin objektif bir şekilde yorumlanmasını engellemektedir.

Bu çalışmanın amacı, Güney Kafkasya'nın modern durumunun genel ve özel yönlerine dikkat çekmek, tarihsel geçmişin ve yerleşik geleneklerin objektif bir yorumunu gerçekleştirmek için öncelik verilmesi gereken hususları vurgulamaktır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça / References

- Abegyan, Manuk. *Eski Ermeni Edebiyatı Tarihi*, Cilt 1, Yerevan: 1948.
- Aliyev, İğrar. *Istoriya Midii*. Bakü: "Elm" Yayınları, 1960.
- Aliyev, İğrar. *Oçerk istorii Atropateni*. Bakü: Azerbaydjanskoye gosudarstvennoye izdatelstvo Yayınları, 1989.
- Aliyev, Kamal. *Antiçnaya Kavkazskaya Albaniya*. Bakü: Azerbaydjanskoye izdatelsko-poligrafiçeskoye obyedineniye Yayınları, 1992.
- Alpman, Adil. "Hürri". *Tarih bilimleri dergisi* 14, sy. 25 (Haziran 1982): 283 – 313.
- Avetisyan, S. Ter. *Karabağ Anıtlarının Eski Tarihi ve İskit Problemi*, Tiflis: Mechniyeraba Yayınları., 1934.
- Bahşaliyev, Elmar. *Urartu'nun Güney Kafkasya Politikası*. Nahçıvan: «Acami» yayınları, 2021.
- Bunyadov, Ziya. *İz istorii Kavkazskoy Albanii VII-VIII vv*. Bakü: AN Azerb. SSR Yayınları, 1962.
- Bunyadov, Ziya. *Obzor istochnikov po istorii Azerbaydjana (istoçniki arabaskiye)*. Baku: AN Azerb. SSR Yayınları, 1964.
- Ceylan, Alpaslan ve Ceylan, Nezahat. "İran Coğrafyasında Urartular". *Kafdağı dergisi* 1, sy.1 (Bahar 2016), 11–35.
- Dyakonov, İgor. *İstoriya drevnego Vostoka: Ot rannich gosudarstvennykh obrazovaniy do drevnich imperiy*. Moskova: Vostochnaya literatura Yayınları, 2004.
- Dyakonov, İgor. *İstoriya Midii ot drevneyshih vremen do kontsa IV veka do n. e*. Moskova: Akademii Nauk SSR Yayınları, 1956.
- Goyuşov, Raşit. *Khristianstvo v Kavkazskoy Albanii*. Bakü: Elm, 1984.
- Hajiyev, Kasım. Berde şehri. Coğrafi, siyasi və kültür tarihi. Bakü: UniPrint Yayınları, 2008.
- Halilov, Djabbar. *Materialnaya kultura Kavkazskoy Albanii*. Bakü: Elm, 1985.
- Hasanov, Zaur. *Çar İskitler: Çar İskitler ve diğer Oğuzların etno-dilsel kimliği*. Bakü: "Abilov, Zeynalov ve kardeşleri" Yayınları, 2005.
- Herodot. *Tarih, Bölüm 1*. trc. Panah Halilov. Bakü: "Elm" Yayınları, 1998.
- Kryzhitskiy, Sergey Dmitriyevich. "Problemy grecheskoy kolonizatsii Severnogo i Vostochnogo Priçernomorya" (Materialy I Vsesoyuz. simpoz. po drev. istorii Priçernomorya, Tschaltubo, Mayıs 4-7, 1977), (Tiflis: Metsniyereba Yay., 1979), 50.
- Latyshev, Vasiliy. "İzvestiya drevnih pisateley o Skifii i Kavkaze", *Vestnik Drevney İstorii dergisi* 1, sy. 4 (Bahar 1947) : 23.
- Lordkipanidze, Otar. *Drevnyaya Kolhida: Mif i arkheologiya*. Tiflis: Sabçota Sakartvelo, 1979.
- Lordkipanidze, Otar. *Gorod-khram Kolkhidy: İstoriya arkheologičeskikh. raskopok v Vani*. Moskova: Nauka, 1978.
- Luckenbill, David Daniel. *Asur ve Babil'in Kadim Kayıtları, I: İlk Zamanlardan Sargon'a Kadar Asur'un*

- Tarihi Kayıtları*. Chicago: Chicago Üniversitesi yayınları, 1926.
- Mamedov, Tofiq. *Kavkazskaya Albaniya v IV-VII vv.* Bakü: Maarif, 1993.
- Melikishvili, Georgiy. *Nairi-Urartu*. Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yayınları, 1954.
- Melikyshvili, Georgiy. “Urartskiye klinoobraznye nadpisi: K voprosu o drevneyshem oçage urartskikh plemen”, *Vestnik drevney istorii dergisi* 4, (Haziran 1947): 23-35.
- Melikyshvili, Georgiy. *İstoriya Drevney Gruzii*. Tiflis: İzdatelstvo Akademii Nauk Gruzinskoy SSR Yayınları, 1959.
- Moçalov, Michail. *Drevnyaya Assiriya*. Moskova: Lomonosov Yayınları, 2014.
- Negahban, Ezat. *Marlik Kazılarına İlişkin Ön Rapor*. Tahran: İran Arkeoloji Servisi ve Arkeoloji Enstitüsü Yayınları, 1964.
- Negahban, Ezat. Marlik’ten Bazı Nesneler Üzerine Notlar. *Yakın Doğu Çalışmaları Dergisi* 25, sy. 4 (Haziran 1965), 309-350.
- Piotrovskiy, Boris Borisovich. *Vanskoye tsarstvo (Urartu)*. Moskova: Izdatel’stvo vostochnoy literatury Yayınları, 1959.
- Rıbakov, Rostislav. *İstoriya Vostoka (Vostok v drevnosti)*. Moskova: Vostochnaya literatura Yayınları, 2002.
- Salvini, Mirjo. *Urartu Tarihi ve Kültürü*. trc. Belgin Aksoy. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2006.
- Starshiy, Pliniy. *Yestestvennaya istoriya*, 4 cilt. trc. V. Latysheva. Moskova: VDI Yayınları, 1949.
- Statistical Yearbook of Georgia: 2014/ National Statistics Office of Georgia*. Tiflis, 2014.
- Struve, Vasilii. *İstoriya Drevnego Vostoka*. Moskova: OGİZ-Gospolitizdat Yayınları, 1941.
- Tagioglu, Ajdar. *Eski Ön Asya ve Ön Kafkas Türk boyları*. Bakü: “Bilim ve Eğitim” Yayınları, 2019.
- Taner Tarhan, Muharrem. “Urartu devleti’nin “kuruluş” evresi ve kurucu krallardan “Lutipri=Lapturi” hakkında yeni görüşler (1 levha ile birlikte)”. *Anadolu Araştırmaları dergisi* 27, (Bahar 2022) , 70-113.
- Teymuraz, Konstantinovich Mikeladze. *Arkheologiya v Gruzinskoy SSR*. Tiflis: Metsniyereba Yayınları, 1982.
- Trever, Kamilla. *Oçerki istorii i kultury Kavkazskoy Albanii (IV do n. e. – VII do n. e.* Moskva: Akademii Nauk SSR Yayınları , 1959.
- Vaçnadze Merab, Guruli Vahtang ve Bahtadze Mamuka. *İstoriya Gruzii (s drevneyshich vremen do nashich dnei)*. Moskova: Nauka, 1973.
- Vladimir, Aronovich Yakobson. *İstoriya Vostoka (Vostok v drevnosti)*. Moskova: Vostochnaya literatura, 2002.
- Yevseyevich Dzhavakhishvili, İrakli. “Kolkhidskoye tsarstvo”, Bolshaya sovetskaya Ansiklopedisi, 3: 125-130. Moskova: Nauk Yayınları, 1969.
- Yusifov, Yusif. *Kil yazılı kaynaklarda eski Azerbaycan toponimi*. Bakü: “Elm” Yayınları, 1983.

